

П. В. Литвин,
генеральний директор страхової компанії "НАСТА"

МЕХАНІЗМ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

У статті досліджено теоретико-методологічні основи формування механізму фінансової стійкості в системі державного управління розвитком страхового ринку.

This article explores theoretical and methodological foundations of the formation mechanism of financial stability in the system of Public administration by development of the insurance market.

Ключові слова: державне управління, державне регулювання, механізм фінансової стійкості, страхування.

Key words: public administration, government regulation, the mechanism of financial stability, insurance.

ВСТУП

У сьогоденних умовах більшість дослідників вважає, що ринок страхових послуг — це складова фінансового ринку, яка є системою правових та організаційних заходів із реалізації страхового продукту. Слід сказати, що страховим продуктом або послугою є страховий захист. Об'єктом ринку страхових послуг є страховий продукт. Суб'єктами цього ринку виступають: страховик; страхувальник; посередник і держава.

Важливим напрямом удосконалення управління страховим ринком залишається впровадження зарубіжного досвіду організації страхування і ефективного функціонування страхового ринку, оскільки в розвинутих країнах існує чітка національна система координації діяльності страхових організацій при провідній ролі держави у розробці програм і стратегії розвитку страхування, а також є позитивний досвід розвитку кооперативних страхових організацій.

Ринок страхових послуг у більшості країн є предметом державного регулювання. Державний нагляд за страховою діяльністю здійснюється з метою дотримання вимог законодавства України про страхування, ефективного розвитку страхових послуг, запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту прав страхувальників.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблемам страхування, розвитку страхового ринку присвячено багато наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Різні аспекти страхової справи досліджували та продовжують вивчати Базилевич В.Д. [1—

2], Барановський О.І. [3], Васишин Р.Д., Кашенко О.Л., Борисова В.А. [4], Внукова Н.М. [5—7], Вовчак О.Д. [8—9], Гарматій Т. [10—11], Зальотов О., [13; 21], Заруба О.Д. [14], Клапків М.С. [15—17], Мних М.В. [18—19], Осадець С.С. [20], Філонюк О.Ф. [2; 21] та інші. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання фінансової стійкості і стабільності страхового ринку в Україні.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Одним із найважливіших напрямів розвитку і ефективного функціонування страхового ринку є забезпечення фінансової стійкості й платоспроможності страховиків і страхувальників.

На сьогоденний день розвиток практичного маркетингу і організація ризик-менеджменту в страховій діяльності є одним з першочергових завдань при будь-якій економічній і ринковій ситуації, а створення відповідних організаційних структур повинно вирішуватися самостійно кожною страховою компанією. Перспективним внаслідок змін форм власності є добровільне страхування майна юридичних осіб і особливо акціонерних товариств.

Необхідно відзначити, що свого часу Експертною радою з питань страхування при Кабінеті Міністрів України за участі Ліги страхових організацій, Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю, Міністерства економіки, Міністерства фінансів і Міністерства юстиції України було розроблено "Концепцію розвитку страхової діяльності в Україні". В ній, зокрема, відзначалося, що входження України в систему господарських зв'язків і перебудова її економіки вимагають розвитку страхо-

вої справи в нашій країні з урахуванням досвіду розвинутих країн. Акцентувалася також увага на тому, що держава має бути зацікавлена в розвитку страхової справи як однієї зі складових механізму підтримання стабільного рівня суспільного виробництва і покриття непередбачуваних втрат підприємств, установ, організацій та громадян при настанні страхових випадків. Концепція передбачала створення умов для функціонування і розвитку національного страхового ринку.

Основними цілями Концепції визначені такі:

- створення правового середовища для забезпечення ефективного функціонування ринку страхових послуг;

- визначення форм і напрямів страхової діяльності, які найбільше відповідають сучасному стану економіки і потребам держави, страховиків і страхувальників;

- формування механізму регулювання страхової діяльності і забезпечення дотримання страховиками і страхувальниками прав та обов'язків по страхуванню;

- удосконалення способів і форм державного регулювання страхового ринку, у тому числі контролю за діяльністю страховиків;

- включення страхування до числа найважливіших фінансово-економічних механізмів регулювання економіки;

- визначення умов, які забезпечують фінансову стабільність страховиків, напрямів страхування, страхового ринку;

- створення системи обліку і звітності сфери страхової діяльності з метою формування банку достовірної інформації і її доступності.

Відтак, основні напрями розвитку і ефективного функціонування національного страхового ринку мають бути нерозривно пов'язані з проблемою створення і удосконалення механізму фінансової стійкості і стабільності страхового ринку в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Сьогодні поряд із традиційним призначенням страхування — забезпеченням економічного захисту страхувальників від стихійних природних нещасть (землетрусу, повені, пожежі і т.д.), випадкових подій технологічного й екологічного характеру (вибухи в шахтах, забруднення навколишнього середовища хімічними й іншими викидами) об'єктами страхування усе більше стають майнові інтереси. Вони пов'язані з життям і здоров'ям юридичних і фізичних осіб (крадіжки, розбійні напади і т.д.), а також з відшкодуванням заподіяного страхувальником шкоди особистості чи майну третіх осіб (страхування цивільної відповідальності власників автотранспорту, фінансових ризиків, професійної відповідальності й ін.).

Фізичні і юридичні особи (господарюючі суб'єкти) різних форм власності, що виступають в ролі страхувальників, відчувають потребу не тільки у відшкодуванні збитку, що виражається в ушкодженні чи знищенні основних фондів і оборотних коштів (що мало місце при командно-адміністративній системі керування народним господарством). Така потреба виражається в компенсації недоотриманого прибутку чи доходу через вимушені простої підприємств (непостачання сировини, неплатоспроможність споживачів енергоресурсів), неви-

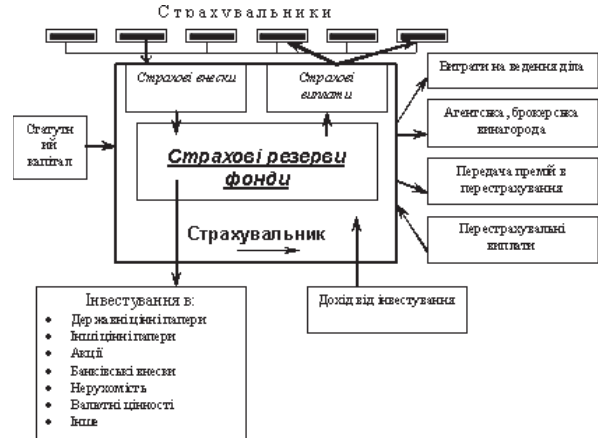

Рис. 1. Схема діяльності страхових компаній

конання договірних зобов'язань, контрактів тощо.

В економіці ринкового типу страхування виступає, з одного боку, засобом захисту бізнесу і добробуту людей, а з іншого — комерційною діяльністю, що приносить прибуток за рахунок вкладення тимчасово вільних грошей у перспективні об'єкти матеріального виробництва, вигідні проекти (будівництво швидкісних залізниць, тунелів і т.д.), на банківські депозити, купівлю акцій підприємств та інше. За таких умов страхування служить важливим фактором стимулювання господарської діяльності, прагненням одержати вигоду, бажаючим ризикувати.

Тож роль страхових компаній у ринковій економіці зобов'язує їх приділяти особливу увагу організації власних фінансів і, як наслідок, забезпеченню фінансової стійкості і платоспроможності.

У сучасних умовах страхові організації займаються не тільки страховою діяльністю, але й інвестиційно-фінансовою, використовуючи для цього тимчасово вільні кошти зі страхових резервів та інших нагромаджень. Внаслідок цього грошовий обіг страхової організації більш складний порівняно з іншими комерційними структурами.

Грошовий обіг страхової організації включає два незалежних грошових потоки:

- страхові виплати — оборот коштів, що забезпечують страховий захист страхувальників. При цьому спершу формуються страхові резерви і фонди страховиків, а згодом частина вільних коштів інвестується у нестрахові рентабельні проекти і фінансові організації — банки (депозитні внески) і цінні папери (акції, векселя, облігації й ін.) з метою одержання додаткового прибутку (дивідендів);

- основний дохід страхових організацій формується за рахунок страхових платежів (внесків страхувальників). Крім основних статей одержання доходів від страхових платежів, інвестиційних і банківських вкладень страхова організація може мати доходи від спонсорства, менеджменту (по ризикових операціях), за рахунок консультацій, навчання кадрів та ін.

Страхові резерви по особистому, майновому страхуванню і страхуванню відповідальності утворюються зі страхових внесків і призначаються для забезпечення виконання прийнятих страховиком страхових зобов'язань як страхові виплати при настанні страхових випадків.

Кошти від інвестиційної діяльності спрямовуються, як правило, на фінансування страхових операцій, на дотації збиткових видів страхування, розробку нових видів страхування (екологія та ін.), підготовку кадрів тощо.

На відміну від обороту коштів по наданню страхового захисту, оборот коштів, пов'язаних з організацією страхової справи і розвитком страхової організації, регулюється чинним законодавством, статутом страхової організації й інших факторів.

Особливості розкладки, ймовірність можливого збитку в ризиковому (як правило, короткостроковому) і накопичувальному (ощадному чи довгостроковому) страхуванні спонукало появу двох типів страхових фондів:

- страхові резервні фонди по ризикових видах страхування;

- страхові резервні фонди по накопичувальних видах страхування (страхування на дожиття, пенсії й ін.).

У тих видах страхування, де збиток може досягати астрономічних розмірів (стихійні лиха, космічні, морські й авіакатастрофи, смерть (загибель) туристів і мандрівників), можуть також формуватися резервні фонди перестраховального характеру.

Оскільки страхові організації є суб'єктами господарювання і знаходяться на госпрозрахунку, самофінансуванні і самоокупності, то формують, крім специфічних страхових резервів, й інші фонди, необхідні для забезпечення господарської діяльності. У ст. 30 Закону "Про страхування" сказано, що "з доходів, що залишаються після сплати податків і надходять у розпорядження страховиків, вони можуть утворювати резерви і фонди, необхідні для забезпечення їхньої діяльності". Наприклад, створювати резерви і фонди для фінансування заходів щодо попередження нещасливих випадків, транспортних аварій чи втрати ушкодження застрахованого майна. Так, акціонерні страхові товариства (АСТ), що є власниками статутного капіталу (майно, передане товариству засновниками, включаючи доходи від реалізації акцій), повинні створювати, крім страхових резервів, і інші фонди в розмірі не нижче 15 % від статутного капіталу шляхом щорічних відрахувань у розмірі не нижче 5 % від чистого прибутку.

Резерви і фонди формують шляхом щоквартальних відрахувань від страхових платежів, що надійшли за договорами страхування і перестраховання упродовж даного кварталу.

Розмір відрахувань визначається рішенням виконавчого органу страховика — радою директорів, виходячи з кількості укладених договорів страхування і перестраховання, термінів їхньої дії, розміру страхових премій, що надійшли, обсягу страхових зобов'язань, характеру страхових ризиків, розмірів виплат, зроблених по раніше укладених договорах, та інших особливостей ситуації, що складається у страхуванні.

Резерви є тимчасово вільними спеціальними оборотними страховими ресурсами і не класифікуються доходом страховика.

Кошти резервів — це резерви майбутніх виплат по страхових зобов'язаннях перед клієнтами (страхувальниками, застрахованими особами). Абсолютна величина коштів, накопичених у резервах, повинна збільшуватися у міру росту кількості діючих договорів страхування.

Кошти страхових резервів не тотожні внутрішньогосподарському резервному фонду, створення якого відповідно до законодавства передбачено для всіх господарюючих суб'єктів.

Резерви знаходяться у володінні, користуванні і розпорядженні страховика. Вони можуть використовуватися страховиком як інвестиційні ресурси для одержання додаткового доходу з метою зниження витрат на ведення страхової справи, підвищення конкурентоздатності страховика і рівня ліквідності страхової організації.

Напрями інвестування коштів резервів (вкладення на депозити, цінні папери, державні облигації і т.д.) регламентуються законодавством. Відповідно до нього з метою забезпечення фінансової стійкості страхові організації інвестують страхові резерви, утворені з отриманих від страхувальників страхових внесків для майбутніх страхових виплат, дотримуючись таких співвідношень:

- не менш 10 % коштів резервів — у державні цінні папери обласних, крайових і місцевих органів керування;

- не більш 40 % — у нерухоме майно;

- не більш 50 % — на банківські вклади (депозити);

- не більш 40 % — у цінні папери акціонерних товариств та в інші цінності;

- не більш 10 % — у валютні цінності відповідно до Закону "Про валютне регулювання і валютний контроль";

- не менш 5 % — на розрахунковий рахунок у банку для здійснення поточних виплат страхових сум за здійснюваними видами страхування;

- не менш 80 % інвестується на території України, якщо інше не передбачено міжнародними угодами.

Відповідно до Закону "Про страхування" розміщення страхових резервів здійснюється страховиками на умовах диверсифікованості (примусовому вкладенні вільних грошей у держоблігації й інші цінні папери), зворотності (повернення страхових внесків страхувальнику при достроковому припиненні дії договору), ліквідності (здатності задовольняти претензії, пропонувані страхувальниками) і прибутковості [12].

Забороняється використання коштів страхових резервів для:

- ведення договорів позики (кредитних договорів) фізичними і юридичними особами, крім випадків, передбачених Законом "Про страхування" (також видавати позички страхувальникам, що уклали договори особистого страхування, у межах страхових сум по таких договорах);

- ведення договорів купівлі-продажу, крім випадків придбання акцій і паїв товарних і фондових бірж;

- вкладення в інтелектуальну власність.

Страхові резерви АСТ (АСК, ТОВ й ін.) підрозділяються на резерви по особистому, майновому страхуванню і страхуванню відповідальності, а також по фінансуванню заходів щодо попередження страхових випадків, чи втраті, ушкодженню застрахованого майна.

Страхові резерви, утворені страховиками, не підлягають вилученню у державний й інші бюджети.

Фінансова стійкість страхового ринку — це складна, інтегрована за багатьма показниками характеристика якості його діяльності. Фінансову стійкість страхового ринку можна визначити як міру забезпеченості суб'єктів ринку необхідними фінансовими ресурсами і

ступінь раціональності їх розміщення для здійснення ефективної господарської діяльності та своєчасного повернення грошових розрахунків за своїми зобов'язаннями. Головною метою аналізу фінансової стійкості є своєчасне виявлення та усунення недоліків у фінансовій діяльності суб'єктів страхового ринку і пошук резервів зміцнення їх фінансового стану та платоспроможності. Аналіз фінансової стійкості проходить в декілька етапів: На першому етапі проводиться оцінка майнового стану об'єкта страхування, вивчаються тенденції зміни активів, власного капіталу та порівнюють їх зростанням виручки від реалізації. На другому етапі проводиться коефіцієнтний аналіз фінансового стану. На третьому етапі проводиться аналіз запасу фінансової міцності.

Під фінансовою стійкістю страхових операцій розуміють балансування доходів з витратами за страховим грошовим фондом, що формується зі страхових внесків сплачуваних страхувальниками (премій).

Основою фінансової стійкості страховиків є наявність сплаченого статутного капіталу, страхових резервів, а також система перестраховування. Статутний капітал (статутний фонд) страхових організацій спочатку формується за рахунок бюджету (обов'язкова форма страхування) або за рахунок коштів від продажу акцій та інших цінних паперів.

Мінімальний розмір статутного капіталу залежить від різних видів страхування і перестраховування. Статутний капітал акціонерного страхового товариства закритого типу створюється за рахунок внесків засновників і продажу акцій працівникам даного товариства, акціонерного страхового товариства відкритого типу — шляхом обміну внесків на акції засновників і продажу акцій по відкритій підписці чи на аукціоні біржі.

Акумуляція коштів страхового фонду досягається, насамперед, за рахунок росту числа страхувальників і застрахованих об'єктів.

Проблема забезпечення фінансової стійкості може розглядатися подвійно: як визначення системи імовірності дефіциту коштів у якому-будь році і як відношення доходів до витрат за минулий тарифний період.

Ступінь дефіцитності коштів страхової компанії залежить від величини страхового портфеля.

Для визначення ступеня імовірності дефіцитності коштів (ДК) застосовується коефіцієнт проф. Ф.В. Коньшина:

$$K = \sqrt{\frac{1-q}{n \cdot q}}$$

в якому q — середня тарифна ставка по всьому страховому портфелю;

n — число застрахованих об'єктів.

Чим менше значення коефіцієнта ДК, тим вища фінансова стійкість страховика. На величину показника ДК, як видно з формули, не впливає розмір страхової суми застрахованих об'єктів.

Однак, варто мати на увазі, що коефіцієнт Коньшина дає найбільш точні результати, коли страховий портфель страховика складається з об'єктів із приблизно однаковими за вартістю ризиками (тобто без катастроф, землетрусів, загибелі космічних кораблів, літаків і т.п.).

Для оцінки фінансової стійкості страхового фонду як відношення доходів до витрат за тарифний період (практичний аспект) використовується формула:

$$K_{\text{фс}} = (D + C_{\text{зф}}) / P,$$

де $K_{\text{фс}}$ — коефіцієнт фінансової стійкості;

D — сума доходів страховика за тарифний період;

P — сума витрат за той же період;

$C_{\text{зф}}$ — сума коштів в запасних фондах.

Нормальним станом фінансової стійкості страхової організації слід вважати, якщо $K_{\text{фс}} > 1$, тобто коли сума доходів з урахуванням залишку коштів у запасних фондах перевищує всі витрати страховика.

Проблема забезпечення фінансової стійкості страхових організацій, як видно з попередньої формули, безпосередньо пов'язана з вирівнюванням розмірів страхових сум, на які застраховані різні об'єкти. Тільки в цьому випадку, згідно з коефіцієнтом Ф.В. Коньшина, фінансова стійкість не залежить від розміру страхових сум.

Для забезпечення фінансової стійкості страхових товариств існує кілька способів. Перший з них — це надбавка ризикова — метод забезпечення фінансової стійкості результатів страхових операцій шляхом включення у страхові тарифи відповідної додаткової фіксованої суми (зазвичай у відсотках від нетто-ставки). Призначена для створення щорічного фонду страхування в розмірах, що забезпечують виплату страхового відшкодування при підвищених збитках при стихійних лихах. Середній за ряд років рівень виплат страхового відшкодування становить нетто-ставку по страхуванню будь-якого майна. Фактичні виплати по роках відхиляються від цього середнього рівня, тобто можуть бути вище або нижче обчислених страхових платежів. Найбільш ймовірна міра відхилення можливих виплат від середнього рівня визначається статистичним методом найменших квадратів та ін.

Збільшення нетто-ставки на величину цього ймовірного відхилення в одноразовому або більшому розмірі і є ризиковою надбавкою. Призначення надбавки ризикової те ж, що і запасних фондів у страхуванні, але одночасно відрізняється від нього. Запасні фонди призначаються для забезпечення підвищених виплат відшкодування за всіма видами страхування. Вони використовуються тоді, коли збитки по страхуванню одних видів майна не перекриваються позитивними результатами по інших. Мета ризикової надбавки — створити стійкість щорічних результатів у рамках страхування кожного виду майна. Надбавка ризикова підвищує стійкість результатів страхування шляхом збільшення розміру страхових тарифів. При концентрації в страховій організації коштів з багатьох видів страхування витрати за підвищеними збитків окремих видів застрахованого майна перекриваються за рахунок надходжень по інших страхових операціях.

Другим способом забезпечення фінансової стійкості виступає метод перестраховування. Цей метод (перестраховування) дозволяє компенсувати коливання і скорочувати потенціал збитку. Це система економічних відносин, відповідно до якої страховик, приймаючи на страхування ризики, частину відповідальності по них (з урахуванням своїх фінансових можливостей) передає на узгоджених умовах іншим страховикам з метою створення по можливості збалансованого портфеля страхувань, забезпечення фінансової стійкості і рентабельності страхових операцій.

В основі перестраховування — договір, згідно з яким одна сторона — цедент — передає повністю або частково страховий ризик (групу страхових ризиків певного виду) іншій стороні — перестраховику, який, у свою чергу, приймає на себе зобов'язання відшкодувати цеденту відповідну частину виплаченого страхового відшкодування. З наведеного визначення випливає, що в договорі перестраховування виступають дві сторони: страхове товариство, що передає ризик, який ми будемо називати перестраховальним ризиком, і страхове товариство, що приймає ризик на свою відповідальність, яку називають перестраховальником. Сам процес, пов'язаний з передачею ризику, слід називати цедуванням ризику, або перестраховальною цесією. У зв'язку з цим перестраховальника, що віддає ризик, називають цедентом, а перестраховика, що бере на себе ризик, — цесіонарієм. Ризик, прийнятий даними перестраховальником від цедента, досить часто піддається подальшій передачі повністю або частково наступному страховому товариству. Подальша передача перестраховального ризику називається ретроцесією. Страхове товариство, котре надає ризик у перестраховування третьому учаснику, називається ретроцедентом, а страхове товариство, що приймає ретроцесіонарний ризик, — ретроцесіонарієм.

ВИСНОВКИ

Фінансова стійкість страхових операцій — це спроможність страховика до збереження балансу між доходами від страхової діяльності та витратами на виконання зобов'язань перед страхувальниками. При цьому доходи від інвестиційної діяльності приймаються в розрахунок тільки в тій частині, яка заздалегідь врахована при встановленні страхових тарифів. Ознакою фінансової стійкості страхових операцій вважається бездефіцитний фінансовий результат від їх проведення. Рівність отриманих страхових внесків (премій) та витрат на виконання страхових зобов'язань за тарифний період є відображенням принципу еквівалентності у відносинах страховика і страхувальника. Джерелами прибутку від страхових операцій можуть бути: зменшення фактичної збитковості страхової суми, економія витрат на ведення справ, прибуток, передбачена у встановлених страхові тарифи. Необхідні умови забезпечення фінансової стійкості страхових операцій (формування збалансованого страхового портфеля, що, у свою чергу, вимагає проведення обґрунтованої андеррайтерської політики та оптимізації перестраховування; достатні страхові внески, що забезпечують необхідний обсяг грошових ресурсів; страхові резерви, адекватні зобов'язаннями страховика перед страхувальниками; витрати на ведення справ) не перевищують фінансових можливостей страховика. На фінансову стійкість страхових операцій впливають ряд зовнішніх по відношенню до страхової компанії факторів, зокрема ризикова ситуація і її розвиток; стан фінансового ринку країни (у т.ч. рівень інфляції, динаміка цін на енергоносії, послуги тощо), стан ринку праці та ін. У ринкових умовах прибуток від страхових операцій перестав бути єдиним джерелом приросту власних коштів, більше того, страховик має можливість покривати за рахунок прибутку від інвестиційної діяльності збиток від страхових операцій. У цих умовах проблема фінансової стійкості страхових операцій, не втративши в цілому актуальності, набула при-

ватного характеру по відношенню до більш складної проблеми забезпечення фінансової стійкості страхової організації.

Література:

1. Базилевич В.Д. Страхова справа / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. — К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. — 216 с.
 2. Базилевич В.Д. Страхування: підручник / В.Д. Базилевич, О.Ф. Філонюк, А.С. Криклій та ін. — К.: Т-во "Знання", 2008. — 351 с.
 3. Барановський О.І. Розвиток страхового бізнесу в Україні // Фінанси України. — 1996. — № 8. — С. 85—93.
 4. Васишин Р.Д., Кашенко О.Л., Борисова В.А. Економічні основи страхування. — Суми: Довкілля, 2007. — 412 с.
 5. Внукова Н.М. Страхування: теорія та практика / Н.М.Внукова, В.І.Успенко, Л.В. Временко. — Харків, 2004. — С. 133—139.
 6. Внукова Н.М., Успенко В.І., Временко Л.В., Кондратенко Д.В. Страхування: теорія та практика: Навч.-метод. посібник // Н.М. Внукова (заг.ред.). — Х.: Бурун Книга, 2004. — 371 с.
 7. Внукова Н., Прудкий А. Оценка эффективности страхового предпринимательства в Украине? // Финансовые услуги". — 2006. — №7—9.
 8. Вовчак О.Д., Власик Н.І., Сорока Р.С. Фінансовий аналіз: навчально-методичний посібник. — Львів, 2006. — 96 с.
 9. Вовчак О.Д. Страхові послуги: навч. посіб. // О.Д. Вовчак, О.І. Завійська. — Л.: Компакт — ЛВ, 2005. — 656 с.
 10. Гарматій Т. Проблеми розвитку ринку страхових послуг в Україні // Фінанси України. — 2001. — № 10. — С. 19—23.
 11. Гарматій Т. Проблеми розвитку страхового ринку України / Банківська справа. — № 5. — 2006.
 12. Закон України "Про страхування" // Голос України. — 1996. — № 68 (1318).
 13. Зальотов О. Проблеми інтеграції на страховому ринку України // Финансовые услуги. — 1999. — № 1—2. — С. 10—13.
 14. Заруба О.Д. Страхова справа. — К.: Знання, 1998. — 321 с.
 15. Клапків М.С. Загальні умови страхування як необхідний елемент правового регулювання страхових відносин // Право України. — 1995. — № 12. — С. 40—45.
 16. Клапків М.С. Форми і сфери сочетания рынков // Финансовые услуги. — 1997. — № 1. — С. 12—15.
 17. Клапків М.С., Ткаченко І.С. Зарубіжна практика застосування теорії ризику в страховому підприємстві // Фінанси України. — 1997. — № 11. — С. 103—111.
 18. Мних М.В. Перестраховування: посіб. — К.: Знання, 2004. — 96 с.
 19. Мних М.В. Страхування в Україні: сучасна теорія і практика: підручник. — К.: Знання України, 2006. — 284 с.
 20. Страхування. Підручник (Керівник авт. кол. і наук. ред. С.С. Осадець, д-р екон. наук, проф.) — К.: КНЕУ, 1998. — 528 с.
 21. Філонюк А.Ф., Залетов А.Н. Страховая индустрия Украины: стратегия развития: монография. — К.: Бизон, 2008. — 448 с.
- Стаття надійшла до редакції 27.06.2011 р.*